

Spiritualiteit in de zorgverlening

Dragen en gedragen worden

Koos Leemker

Abstract Spiritualiteit is te beschouwen als de dragende grond in de zorgverlening. Spiritualiteit vormt de drijvende kracht, de diepste motivatie van zorgverlener en degene die zorg behoeft. Zij raakt de totale mens gedurende heel zijn leven. In deze bijdrage wordt de middeleeuwer Franciscus van Assisi als spiritueel voorbeeld naar voren gehaald. Zijn leven wordt gedragen door een aantal waarden (deugden), die als eenvoudig spiritueel model kunnen gelden.

Inleiding

Het begrip zorgverlening is meerduidig. Zorg wordt verleend in de privé-sfeer, als een vorm van vrijwilligerswerk (de zgn. mantelzorg) en op een professionele manier in verschillende soorten instellingen. Deze zorgverlening kan variëren van zorg voor en zorg om. Bij zorg voor de cliënt of patiënt ligt het accent wat meer op de verichte handelingen, die op een professionele manier worden uitgevoerd. In de mantelzorg, die wordt verleend door vrijwilligers in de thuissituatie of in breder verband, spelen persoonlijke en emotionele aspecten veelal een grotere rol. Men heeft zorg om iemand in nood en steekt een helpende hand uit om die nood te lenigen: een zieke verzorgen, een eenzame gezelschap houden, een bedroefde troosten, met een verslaafde in gesprek gaan. De zorg komt hier vooral voort uit het hart. Dit wil niet zeggen dat een professionele zorgverlener puur zakelijk

en koel zijn werk doet, maar wel dat de motivatie anders ligt.

In de zorgverlening gaat het steeds over twee partijen: de ene partij heeft hulp nodig en de andere partij geeft hulp. Toch heeft er voortdurend rolwisseling plaats, want wie vandaag zorgverlener is, kan morgen zelf zorg nodig hebben. Voor de spiritualiteit in de zorgverlening is dit een belangrijk gegeven. Wij zijn allemaal kwetsbare mensen, vandaag gezond en misschien morgen ziek.

In dit artikel gaat het niet zozeer over de inhoud van de zorgverlening, maar veeleer over de spiritualiteit van zorgverlening. De praktijk van zorgverlening is zeer verscheiden en binnen dit geheel is de verslavingszorg een belangrijk onderdeel, zeker in onze samenleving. Centraal in deze bijdrage staat de inspiratie waardoor een mens bewogen wordt tot zorgverlening, in welke context dan ook.

Eerst situeer ik in het kort de zorgverlening in de moderne samenleving, om van daaruit te motiveren hoe belangrijk spiritualiteit met name in de professionele zorgverlening is. Daarna werk ik een spiritueel voorbeeld uit: dat van Franciscus van Assisi, een middeleeuwse heilige, bekend om zijn omgang met dieren maar ook om het Zonnelied, waarin hij zijn verbondenheid bezingt met de gehele kosmos, door hem gezien als Gods schepping. Die verbondenheid strekt zich op bijzondere wijze uit tot iedere mens, met name tot de zwakke, vernederde en verstotene. Wat kan Franciscus ons leren over onze omgang met de medemens, vooral in de zorgverlening? Waarden die voortvloeien uit zijn spiritualiteit kunnen dienen als richtingwijzers in de zorgverlening.

Koos Leemker (✉)

Dr. K. Leemker is theoloog en was als onderwijstkundige werkzaam in het hoger beroepsonderwijs. E-mail: f2hjfleemker@hetnet.nl.

Zorgverlening in de moderne samenleving

In de zorgsector deden zich in de laatste decennia nogal wat veranderingen voor. Velen maken zich hierover zorgen, want de zorg verzakelijkt vanwege de financiële en tijdsdruk. Met minder geld en dus ook met minder personeel moet zorg verleend worden. Dat roept een spanningsveld op tussen kwaliteit en kwantiteit. De zorgtaal staat bol van termen als klachtgericht, productgericht en marktgericht werken. Daardoor kan de aandacht voor patiënt of cliënt - de mens waar het om draait - gemakkelijk onder druk komen te staan. Termen als beheersbaarheid, efficiëntie, maakbaarheid en rubriceerbaarheid circuleren. De sfeer in de gezondheidszorg verkilt volgens menigeen. Velen vragen zich af of deze eenzijdige manier van denken en handelen nog ruimte biedt voor een mensgerichte en mensbetrokken zorgvisie. Wordt de mens niet steeds meer gezien als object van zorg met een klantnummer in plaats van als een persoon met zijn sterke en zwakke kanten, eigen sociale omstandigheden en specifieke noden en behoeften?

Als achtergrond van deze ontwikkeling kan de verre gaande specialisatie in onze samenleving gezien worden, met name ook in de medische wetenschap. Voor elke klacht is er een andere hulpverlener. Het gevaar bestaat dat niemand meer het algehele welzijn van de mens in de gaten houdt. Dit kan leiden tot vervreemding, tot gevoelens van onbehagen en onzekerheid. Dit alles draagt niet bij aan herstel of genezing. De totale mens zou weer centraal moeten komen te staan in de zorgverlening. Kan spiritualiteit hieraan een bijdrage leveren?

Spiritualiteit

In elke vorm van zorg moet het gaan om de totale mens als een lichamelijke en geestelijke eenheid. Wordt de lichamelijke kant te sterk benadrukt, dan gaat dat ten koste van psychisch-sociale aspecten en omgekeerd. Spiritualiteit kan in dit opzicht een rol spelen, doordat het een zoeken impliceert naar uiteindelijke samenhang. Het woord spiritualiteit komt van het Latijnse woord 'spiritus' voor geest. Daarbij komen ook andere termen naar boven als geestkracht, bezieling, gedrevenheid, motivatie. In de christelijke traditie wordt gesproken over de Heilige Geest of de geest van Jezus. Die geest kan de grondtoon worden van iemands leven. Het gaat hierbij niet om een enkel ogenblik waarin geestkracht wordt ervaren.

Natuurlijk zijn er momenten waarop je je overweldigd voelt door het heilige en mysterieuze. Momenten van verbazing en verwondering, midden in het gewone leven. Van verrast worden en plotselinge ontroering

ervaren door het (goddelijk) geheim. Momenten van gelukkig makende inspiratie of van pijnlijke vragen. Dat kan allemaal met geest te maken hebben. Maar zolang het blijft bij afzonderlijke momenten die verder geen onderlinge samenhang vertonen, is in iemands leven nog geen werkelijkheid geworden wat we onder spiritualiteit verstaan. Bij spiritualiteit gaat het om een continue doorwerking in het totale persoonlijke en maatschappelijke bestaan. Spiritualiteit kan gezien worden als de onderstroom van het leven, die je voortdurend voelt als een drijvende kracht.

Ten aanzien van spiritualiteit kan een viertal aspecten onderscheiden worden. Allereerst staat je eigen, unieke persoonlijkheid centraal bij spiritualiteit. Het gaat in eerste instantie dus om het ik, om deze concrete mens met zijn karakter, met zijn mogelijkheden en onmogelijkheden. Spiritualiteit is een persoonlijke zoektocht.

Ten tweede behoort deze persoon tot een bepaald milieu, tot deze samenleving. Met andere woorden, spiritualiteit ontwikkelt zich in een bepaalde context: onder deze omstandigheden, in deze tijdspanne en op deze plek op aarde. Daarom ontwikkelt ieder mens zijn spiritualiteit op geheel eigentijdse wijze. Er kunnen vormen van spiritualiteit onderscheiden worden, die een zekere mate van gemeenschappelijkheid bezitten.

Het derde aspect betreft het doel, waarop spiritualiteit gericht is. Dat wordt wel omschreven als een diepe beleving van verbondenheid met de totaliteit van het leven of het komen tot een hoger bewustzijn. In het christendom is het uiteindelijke doel: God, de schepper van hemel en aarde, waarnaar ieder mens eenmaal terugkeert. Maar die gerichtheid op het totale leven kan ook uitmonden in het al, het geheim, het nirwana of de verlichting, in dat wat mij overstijgt.

Het vierde aspect betreft wat wel 'de weg' wordt genoemd: de weg van vallen en opstaan. Spiritualiteit vraagt voortdurende aandacht, op weg durven gaan en volhouden. Aan die spirituele weg komt nooit een einde, want altijd is verdere groei mogelijk, een levenslange beweging. Dat persoonlijke veranderingsproces, dat proces van verinnerlijking, eindigt pas bij de dood. Pelgrimstochten - populair in onze tijd - symboliseren deze spirituele weg en laten de samenhang met de andere drie genoemde aspecten duidelijk zien.

Spiritualiteit kan zowel individueel als gezamenlijk worden beleefd. Zelfs in de huidige, sterk gesecculariseerde westerse no-nonsense-maatschappij waarin de neiging bestaat spiritualiteit als iets privé's te zien, zijn er groepen die de gezamenlijke beleving als belangrijk ervaren (bijv. sommige milieu- en vredesgroepen). Wereldwijd zijn er de afgelopen decennia veel spirituele bewegingen ontstaan, met elk een eigen invalshoek en

perspectief; soms binnen een bepaalde wereldreligie maar vaak ook op humanistische grondslag.

In feite heeft elke religieuze orde of congregatie, verbonden met de religieuze levensstaat, een eigen spiritualiteit. Voor een deel hangt die spiritualiteit samen met het karakter van de betrokken religieuze gemeenschap. Zo valt het op dat veel actieve congregaties van broeders en zusters gesticht zijn (veelal in de negentiende eeuw) met een bepaald doel. Ziekenverpleging is en was steeds een belangrijk liefdewerk, verricht in navolging van Gods liefde voor de mensen in nood, naar het voorbeeld van Jezus van Nazareth. Ook in het onderwijs en in de weduwen- en wezenzorg zijn congregaties actief geweest.

Duidelijk is dat spiritualiteit sterk te maken heeft met de binnenkant van iemands leven, met de houding van waaruit iemand leeft. Zij vormt de motivatie voor het handelen en bepaalt de kwaliteit van dit handelen. In feite staat spiritualiteit tamelijk haaks op onze rusteloze cultuur. We hebben geen tijd, de wachtlijsten zijn lang, de resultaten tellen. Het valt niet mee om inhoud te geven aan de eigen spiritualiteit in deze materiële consumptie-maatschappij, ook in de zorg. Toch valt een zekere (hernieuwde?) aandacht voor deze dimensie van ons bestaan waar te nemen. Bekende vormen van spirituele oefening die tegenwoordig in de belangstelling staan zijn bezinning en meditatie, de stilte opzoeken, op bedevaart gaan. Veel instellingen kennen een stiltecentrum. In de 'new age'-stroming komen tal van oosterse vormen opnieuw voor het voetlicht.¹

Spiritualiteit ofwel geestkracht zal uitmonden in daadkracht. Daarom is in veel spiritualiteitsradities inzet voor de medemens, op welke manier dan ook, een veelvuldig beschreven expressie van spiritualiteit. (Zorg)spiritualiteit kan zich uiten in rituelen en symbolen, beelden en metaforen, maar ook in concrete handelingen: bijvoorbeeld iemands hand vasthouden, een arm om iemands schouder leggen, simpel aanwezig zijn, een luisterend oor bieden. Maar ook: een kruisbeeld aan de muur of een foto van een dierbare op tafel, iemand een bos bloemen geven, het verrichten van hand- en spandiensten.

In het navolgende beschrijven we de specifieke spiritualiteit van Franciscus van Assisi (1182-1226). Een aantal elementen van zijn spiritualiteit kan wellicht inspirerend zijn voor de zorgverlening in de huidige tijd.

Franciscus in de zorg

Franciscus is de stichter van de orde van de minderbroeders ofwel franciscanen, die zich over de hele wereld heeft verspreid. Zijn volgelingen leven en werken na acht eeuwen nog op vele plaatsen in de wereld en houden zijn gedachtegoed in ere. Op verschillende plaatsen in zijn geschriften besteedt Franciscus aandacht aan de zorg. Uit de *Regel van de minderbroeders* uit 1221 enkele passages.

Als een broeder waar dan ook ziek wordt,
mogen de broeders hem niet achterlaten
zonder een, of zo nodig meer, broeders aan te wijzen
die hem dienen
zoals zij zelf gediend zouden willen worden' (hfst. 10, vers 1).

En ik vraag de zieke broeder
dat hij voor alles dank brengt aan de schepper
en dat hij zo verlangt te zijn als de Heer dat wil,
gezond of ziek,
want allen die God tot het eeuwige leven heeft
voorbested, onderwijst Hij door de prikkels van tegenslag en ziekte
en door vermorzeling van het hart,
zoals de Heer zegt:

'Wie ik bemin, wijs ik terecht en tuchtig Ik' (hfst. 10, vers 3).

Uit deze tekst spreekt zorg voor de naaste door te dienen, door dienstbaar te zijn. Maar tegelijkertijd wijst Franciscus op de wederkerigheid, want de rollen kunnen snel wisselen: vandaag dien ik, morgen wil ik graag gediend worden. Vervolgens wordt gesproken over dank brengen aan de schepper. Daar is heel wat voor nodig als je in ellende verkeert. De weg naar het eeuwige leven, onze eindbestemming, gaat niet altijd over rozen. Dat heeft te maken met ons gebrekkige, broze bestaan. Die situatie is voor iedereen gelijk en vraagt aanvaarding van ziekte en tegenslag, maar zeker ook geduld en doorzettingsvermogen. Met andere woorden, van de mens in nood wordt eveneens veel gevraagd. Met louter klagen en eenzijdig hulp ontvangen - laat staan deze te claimen - ben je er niet. Naarmate de zorgvraag langer duurt en zwaarder wordt, ontstaan gemakkelijk dilemma's rond draagvermogen en eigen grenzen, waarin gevoelens van schuld kunnen opkomen. De vraag is dan, hoe je je hart open kunt houden en hoe beide partijen kunnen groeien in hun onderling contact en vertrouwen, met name ook in de mantelzorg. Erkenning van eigen kwetsbaarheid is in dergelijke situaties heel wezenlijk. Het werkt bevrijdend.

Over dat broze bestaan schrijft Franciscus in zijn acht-tiende *Wijsheidsspreuk*:

Gelukkig de mens
die zijn naaste in diens broosheid draagt,

¹ Bekend zijn boeken als *Zen en de kunst van het boogschieten* (Herrigel, 1955) en *Zen en de kunst van het motoronderhoud* (Pirsig, 1984), waarin een specifieke spiritualiteit wordt geschetst, die direct van invloed is op de kwaliteit van een specifieke activiteit.

zoals hij door hem gedragen wil worden,
als hij in een soortgelijke situatie verkeert.
Gelukkig de dienaar
die al het goede aan de Heer teruggeeft.
Wie iets voor zichzelf achterhoudt,
verbergt in zich het geld van de Heer zijn God
en wat hij dacht te hebben, zal hem worden
afgenomen.

Wie iemand draagt, houdt hem letterlijk hoog. Dat hooghouden is een uiting van respect. Maar dragen heeft ook een andere betekenis: een last op zich nemen, het uithouden. Zo wilde Franciscus in het voetspoor van Jezus van Nazareth van harte de ander in zijn broosheid dragen. Ook in zijn eigen leven komt die draagkracht voortdurend terug, met name op de vele momenten van ziekte en vernedering.

Franciscus gebruikt als synoniem van het woord ‘danken’ herhaaldelijk het woord ‘teruggeven’. Teruggeven is in het licht van de gelijkenis van de talenten uit het evangelie van Lucas ook: rente opbrengen, rendement geven. God geeft aan mensen vele talenten, in feite al het goede, ook de wil om het goede te doen. Door te erkennen dat God de gever van alle goeds is, door te erkennen dat het Gods eer is wanneer wij mensen heil en vrede vinden, geven we God de eer terug die Hem toekomt. ‘Wat je aan de minsten der Mijnen hebt gedaan, heb je aan Mij gedaan.’ We geven aan God terug wat aan God toekomt. Dat is ten diepste het armoede-ideaal van Franciscus: totale ontlediging om volledig God te vinden. Volledige inzet voor de naaste, bereidwilligheid in plaats van zich verheffen, je niets toe-eigenen, ook geen macht of eer, dat maakt een mens gelukkig en brengt hem dicht bij God. Van den Goorbergh en Zweerman (2003) noemen dienen, dragen en danken als de drie brandpunten van de franciscaanse spiritualiteit.

De grondhouding bij Franciscus wordt duidelijk in zijn ontmoeting met een melaatse aan het begin van zijn bekering. In de eerste verzen van zijn *Testament* zegt hij daarover:

De Heer heeft mij, broeder Franciscus,
op de volgende manier het begin gegeven
van een boetvaardig leven:
toen ik in zonden leefde,
leek het me bitter om melaatsen te zien
en de Heer zelf heeft mij tussen hen gebracht
en ik heb hun barmhartigheid bewezen.
En toen ik bij hen wegging,
was wat me bitter leek
voor mij veranderd in zoetheid naar ziel en lichaam;
en ik was er daarna nog een tijdje vol van
en heb de wereld verlaten.

Een krachtige spirituele tekst. Franciscus heeft zichzelf moeten overwinnen bij het zien van melaatsen,

verbannen uit de stad vanwege besmettingsgevaar. Maar uiteindelijk veranderde bitterheid in zoetheid, zoals hij zelf heeft ervaren. In het gelaat van de melaatse zag hij het gelaat van Christus en daarmee werd deze confrontatie voor hem een mystieke ervaring, zoals de traditie deze gebeurtenis altijd heeft geïnterpreteerd. Die ervaring heeft zijn leven op z'n kop gezet, omgekeerd.

‘(...) En ik heb hun barmhartigheid bewezen.’ Dat is in deze tekst de centrale gedachte. Barmhartigheid komt van binnenuit. Het Hebreeuwse woord voor barmhartigheid is ‘rachmien’. Dat betekent ingewanden, baarmoeder, moederschoot. Barmhartigheid raakt het hart van de zorgverlener. In de relatie tussen zorgverlener en degene die zorg behoeft, zit ook het afhankelijkheidsaspect. Naast de eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid dienen wij elkaars hoeder te zijn, onbaatzuchtig en mild. Zachtmoedigheid is in de zorg de goede houding. De ander vol mededogen benaderen, je hand over je hart strijken. Dat schept een vertrouwelijke band en draagt bij tot heling (heil) van de medemens.

Franciscus gebruikt vaak het moederbeeld, daarmee de zachte krachten in de omgang met anderen benadrukkend. In hoofdstuk 6, vers 8 van de *Regel van de minderbroedersstaat*:

(...) Want als een moeder haar lichamelijk kind voedt en liefheeft,

met hoeveel meer liefde moet iemand dan niet
zijn geestelijke broeder liefhebben en voeden?

Een moeder draagt haar kind, voedt en kleedt het en geeft het een liefdevolle verzorging. Franciscus gaat zover dat hij aan iedere broeder vraagt dit moederschap op zich te nemen, met name als een broeder in nood is door gebrek aan voedsel, door ziekte of anderszins. Een mens in nood heeft recht op hulp. Hij hoeft zich daar niet voor te schamen, want als gebrekkige en broze mensen hebben we allemaal regelmatig lichamelijke of geestelijke hulp nodig. Dat geldt ook voor de hulpverlener. Ieder mens moet bereid zijn om de eigen gebrekkigheid en kwetsbaarheid onder ogen te zien. Dat appelleert aan oprechtheid en nederigheid.

Nederigheid wil niet zeggen dan een mens zich minderwaardig moet voelen of zich moet laten ondersneeuwen. Nederigheid is in het Latijn: ‘humilitas’. Daar zit het woord ‘humus’ (aarde) in. Met andere woorden, we moeten met beide benen op de aarde blijven staan, waarmee we ten diepste verbonden zijn. Fier, rechtop, zelfbewust, maar met een doorleefd afhankelijkheidsbesef. Dit maakt ons niet hoogmoedig, maar plaatst ons in de juiste positie: met beide benen op de grond.

In dit verband is het goed om te wijzen op de betekenis van de humor. Naast een werkende en spelende mens zijn we ook een lachende mens. Het is een wezenstrek van het mens-zijn. Lachen is gezond; het is een goed medicijn.

Het vak van zorgverlener is niet direct een vrolijk makend beroep, maar toch is het een geschenk als de betrokkene relativiseringsvermogen of humor als karaktereigenschappen meebrengt. Dat brengt plezier in het werk en kan spanningen wegnemen, ook bij de zorgvrager.

Het leven van Franciscus kende grote dieptepunten, maar altijd bewaarde hij zijn opgewekte aard. Met vreugde en dankbaarheid bezong hij Gods prachtige schepping, ondanks alle menselijke tekorten. Om de echte vreugde te bereiken - en dat is meer dan oppervlakkig plezier - moet een mens vaak over bergen en door diepe dalen gaan. Wie dat doorstaat, komt sterker uit de strijd. Dat geeft echte vreugde en een diep gevoel van dankbaarheid.

Waarden als richtingwijzers

Vanuit de franciscaanse traditie is een aantal waarden doorgegeven, die ook als richtingwijzers in de zorgverlening kunnen gelden. Hierboven zijn acht waarden aan de orde geweest en ze worden tot slot als een eenvoudig spiritueel model samengevat. Aan de basis staat de overtuiging dat alle mensen gelijkwaardig zijn en dat ieder mens een schepsel van God is. Dit leidt tot de meest fundamentele waarde van eerbied voor ieder mens. In ieder mens is uiteindelijk 'goddelijke schepping' waar te nemen en deze waarneming kan niet anders dan leiden tot eerbied. Op deze basis rusten de overige waarden.

Na eerbied volgt als een verbijzondering ervan de barmhartigheid, ook wel te omschrijven als naastenliefde, solidariteit, empathie, mededogen en medelijden. Nederigheid in franciscaanse zin articuleert het besef van kwetsbaarheid van de mens, zowel bij de zorgvrager als de zorgverlener. Dit besef kan de heling van ziekte en verslaving bevorderen en rust en vrede brengen in iemands hart.

Belangrijk in de zorgverlening is verder betrouwbaarheid. De zorgvrager mag rekenen op een onvoorwaardelijke trouw van de zorgverlener. In onze harde, zakelijke samenleving is het goed een tegenbeweging te maken en de zachte krachten naar boven te halen, zonder te vervallen in weekheid of slapheid. Dit betekent aandacht voor de waarde van zachtheid.

De weg naar genezing kan een hele moeilijke zijn; daarom vraagt zorg geven en zorg ontvangen veel

uithoudingsvermogen en bovenal geduld. Loskomen van hooghartigheid en eigen eer, komen tot het besef van eigen afhankelijkheid en broosheid, dát schept ruimte voor een diepere kijk op ons wankelbare leven. Het kan een mens bevrijden van angst en verdriet. Een dergelijke ommekeer (ofwel bekering) leidt uiteindelijk tot aanvaarding van iemands levenssituatie, brengt vreugde en geeft gevoelens van dankbaarheid voor het bestaan hier en nu.

Dragende grond

Spiritualiteit, zoals hierboven beschreven, kan vorm geven aan de diepste motivatie van waaruit zorg verleend en ontvangen wordt. In deze bijdrage is een specifieke bron weergegeven, die voedend kan zijn voor de ontwikkeling van een zowel persoonlijk als gezamenlijk beleefde spiritualiteit. Uiteraard zijn er tal van andere bronnen te vinden, zowel in de joods-christelijke traditie als binnen andere religies. Ook niet-religieuze bronnen van spiritualiteit zijn aan te treffen.

Wat spiritualiteit teweegbrengt is een niet-incidentele aandacht voor het 'geheim van het leven' en articulatie van sporen van dat geheim. Afhankelijk van de specifieke spiritualiteit zal die articulatie steeds anders zijn. Deze aandacht en articulatie kunnen gaan fungeren als dragende grond voor zorgverlening. Waarom doe ik dit? Wat overkomt mij in deze situatie? Hoe moet ik dat plaatsen in de context van het leven als geheel? Naarmate de antwoorden op deze fundamentele vragen meer vorm krijgen, zal de motivatie en de beleving van zorgverlening groeien in kracht.

Literatuur

- Freeman, G.P., Bisschops, H., Corveleyn, B., Hoeberichts, J., & Jansen, A. (2006). *Franciscus van Assisi. De geschriften*. Haarlem: Gottmer.
- Goorbergh, E. van den, & Zweerman, Th. (2003). *Franciscus van Assisi. Over zijn evangelische bezieling en de betekenis ervan voor onze tijd*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Leemker, K. (2002). *Een mens te zijn op aarde in deze wereldtijd. Een bijdrage van de Franciscaanse spiritualiteit aan de oplossing van de hedendaagse milieucrisis* (dissertatie). Eigen beheer.
- Middelaar, P. van (2005). *Spiritualiteit en zorgverlening*. Tiel: Lannoo.